

Andrzej Sadowski

POLACY A WIĘKSZOŚCI NARODOWE NA WSCHODNICH POGRANICZACH

1. Wprowadzenie. Założenia badawcze

W pracy zamierzam odpowiedzieć na pytanie, jaki jest stan między-
etnicznego współżycia między Polakami zamieszkującymi w wybranych
państwach położonych przeważnie obok wschodniej granicy Rzeczypospo-
litej oraz większościami narodowymi tych państw, a także w oparciu o te
relacje określić miejsce edukacji międzykulturowej w procesie kształtowa-
nia adekwatnych do oczekiwań stosunków narodowościowych. Praca sta-
nowi kontynuację analizy wyników badań, jakie zostały przeprowadzone
w latach 1996-1997 na Białorusi, Ukrainie, w Kazachstanie oraz w Rumu-
nii. Ich podstawowe rezultaty zostały zaprezentowane w książce pt.: *Toż-
samość Polaków na pograniczach*¹.

Ogółem zrealizowano wówczas badania na próbie 697 respondentów,
w tym 235 na Białorusi, 92 – na Ukrainie, 194 – w Kazachstanie oraz 178
w Rumunii. W badaniach wzięło udział 361 respondentów wyznania rzym-
skokatolickiego oraz 336 respondentów, przedstawicieli innych wyznań.
Uwzględniając kryterium autoidentyfikacji narodowej w próbie znalazło
się 311 Polaków oraz 386 przedstawicieli innych przeważnie dominujących
grup narodowych.

Diagnoza stanu stosunków międzyetnicznych na badanych obszarach,
moim zdaniem, powinna uwzględnić przynajmniej kilka ważnych założeń,
które przybliżają podstawowe czynniki i uwarunkowania wpływające na
współczesny stan stosunków międzyetnicznych.

¹ A. Sadowski, M. Czerniawska, *Tożsamość Polaków na pograniczach*. Wydawnic-
two Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 1999.

W procesach współzycia polskich mniejszości narodowych z większościami narodowymi na obszarze byłego Związku Radzieckiego procesy asymilacyjne odbywały się głównie w kierunku narodu dominującego w państwie, a więc w kierunku rosyjskości, w małym zaś stopniu w kierunku narodów poszczególnych republik. Przyczyny takiego stanu rzeczy powodowane były głównie prowadzoną polityką russyfikacyjną, ale w części także postawą pragmatyczną przedstawicieli polskich mniejszości, która nakazywała w przeszłości pomijanie społeczności republikańskich (lokalnych) i ich kultur na rzecz różnych form wiązania się z narodem rosyjskim (dominującym) i jego dominującą kulturą.

W procesie długiego współzycia z określonymi większościami narodowymi w strukturze tożsamości osobniczej i społecznej Polaków na Wschodzie ukształtowało się wiele elementów kulturowych łączących je z narodowymi większościami w obrębie zamieszkałych państw.

Większości narodowe badanych dopiero od niedawna uzyskały suwerenność narodową w postaci utworzenia własnych państw, które przez to stały się szczególnie cenioną wartością narodową. Po uzyskaniu niepodległości przez poszczególne republiki byłego Związku Radzieckiego mniejszości polskie nagle i raczej nieoczekiwanie znalazły się w opozycji do nowego typu społeczeństwa dominującego i jego dominującej kultury, ale tym razem wobec kultury bliższego otoczenia, wobec kultury nowo utworzonych państw. Powodowało to z punktu widzenia mniejszości polskich niekorzystną sytuację w zakresie kształtowania nowych form stosunków międzyetnicznych (np. czasowy wzrost napięć w stosunkach międzyetnicznych z najbliższym otoczeniem).

W trakcie długiego bytowania w obrębie Związku Radzieckiego wytworzyła się wyraźna świadomość państwowa, która w jakimś stopniu kompensowała poszczególnym mniejszościom brak macierzystego państwa narodowego. Upadek ZSRR wśród wielu mniejszości narodowych zamieszkałych na tamtym obszarze wytworzył nowy rodzaj pustki w zakresie więzi makrospołecznych, powodował zasadniczy wzrost poczucia marginalizacji, braku bezpieczeństwa i w następstwie usilnych dążeń do budowania nowych i trwałych więzi z macierzą. Problem dotyczy także polskich mniejszości na Wschodzie.

Jak wskazują wyniki badań, w krajach sąsiednich położonych obok wschodniej granicy Rzeczypospolitej wśród mieszkających tam Polaków lub osób polskiego pochodzenia mamy do czynienia ze złożonymi procesami utrwalania się lub odradzania polskiej tożsamości narodowej.

Przyjmuję założenie, że przedstawione procesy podważyły ukształtowany dotąd głównie asymilacyjny i akomodacyjny ład międzyetnicznego współzycia oraz zapoczątkowały jakościowo nowy proces kształtowania się

ładu opartego na nowych wartościach społeczeństwa demokratycznego. Czy uzyskane dane empiryczne potwierdzają, że mamy do czynienia z procesem kształtowania się nowego typu stosunków międzyetnicznych, czy też nadal utrzymują się stosunki ukształtowane w czasach autorytarnych?

1. Stosunki etniczne

Do przedstawienia konkretnej sytuacji stosunków międzyetnicznych użyteczna jest kategoria współżycie międzyetniczne. Traktuję ją jako całość kształt trwałych interakcji między dwoma lub więcej grupami etnicznymi odbywających się na określonym obszarze, towarzyszący im kontakt kulturowy oraz jego następstwa w postaci zmian w poszczególnych kulturach lub w postaci procesu tworzenia się tam nowej rzeczywistości społeczno-kulturowej. Współżycie międzyetniczne można badać tam, gdzie dochodzi do różnych form trwałego kontaktu między przedstawicielami dwóch lub więcej grup etnicznych i ich kultur, co oznacza, że pod uwagę mogą być brane przede wszystkim takie sytuacje, kiedy kontakt międzykulturowy odbywa się na wspólnie zamieszkiwanym obszarze. Nie sposób badać międzyetnicznego współżycia tam, gdzie kontakty są przelotne, okresowe i nietrwałe.

Z definicji wynika, że nawiązuję do perspektywy interakcjonistycznej zakładającej traktowanie człowieka jako aktywnego uczestnika społecznego świata. Nie jest to więc ani perspektywa funkcjonalna, zakładająca trwałość społecznego ładu, ani konfliktowa, zakładająca typowość sprzeczności i konfliktów w sytuacji zderzenia grup społecznych i ich kultur. Podejście interakcjonistyczne zakłada postrzeganie „świata tak, jak go widzą inni ludzie i oznacza także, że jednostki uczą się widzieć siebie tak, jak widzą je inni, są zatem zdolne do przewidywania reakcji innych na swe własne działania”². Tutaj człowiek postrzegany jest jako ten, który w „kompleksowych i elastycznych procesach interakcji tworzy, utrzymuje, modyfikuje lub odrzuca społeczne tożsamości, znaczenia i role”³.

Współżycie międzyetniczne dokonuje się w postaci różnych form interakcji międzygrupowych. Zdaniem A. Bertranda całość kształt interakcji społecznych odbywających się między kilkoma grupami można sprowadzić do następujących typów: kooperacja (formalna, nieformalna, symbiotyczna), opozycja (konkurencja, konflikt, rywalizacja), akomodacja (dominacja, kompromis, tolerancja, rozejm), asymilacja (akulturacja, społeczna

² R. Meighan, *Socjologia edukacji*, UMK, Toruń 1993, s. 279.

³ Ibidem, s. 280.

integracja, amalgamacja), konfrontacja (formalna, nieformalna, przystosowanie do konfrontacji)⁴.

Różnorodnym interakcjom międzygrupowym towarzyszy kontakt kulturowy tak grup jako całości jak i kultur lokalnych, kultur poszczególnych osób. Kontakt może mieć wymiar przestrzenny, społeczny, ekonomiczny, kulturowy, polityczny i inny. W perspektywie socjologicznej najważniejsze są dwa aspekty stosunków (kontaktów) międzyetnicznych: społeczny oraz kulturowy⁵.

Do niedawna w zasadzie istniały trzy typy teorii (ideologii) wyjaśniających realnie odbywające się procesy międzyetnicznego współżycia, definiowane szczególnie z punktu widzenia ich skutków: teoria asymilacji, teoria *melting potu* (tygla) oraz teoria pluralizmu kulturowego⁶.

Obecnie zdefiniowanie kategorii stosunki etniczne oraz jej operacjonalizacja do badań empirycznych staje się bardziej złożona w obliczu wielkiego znaczenia, jakie nadano kategorii wielokulturowość. Pomijając wielość przypisywanych jej znaczeń, to kategoria ta służy także do określenia nowej całości kulturowej wytworzonej w wyniku integracji międzykulturowej.

Należy zgodzić się ze stwierdzeniem G. Babińskiego, że dotychczas nie dysponujemy zwartą teorią stosunków etnicznych. Jeżeli jednak zamierzamy opisać stosunki etniczne, ich stan obecny, a także procesy zmian, konieczne jest stworzenie roboczych pojęć i kategorii dotyczących stosunków etnicznych, aby można było odpowiedzieć na pytania badawcze. Przykładowo, na czym polegają stosunki etniczne w okresie narastających stosunków demokratycznych? Co powoduje, że w praktyce przybierają one postać współdziałania lub konfliktu? Czy stosunki etniczne przebiegają podobnie na różnych szczeblach struktury społecznej czy też występują określone zróżnicowania?

Do opisu stosunków etnicznych niezbędne jest założenie o istnieniu przynajmniej dwóch grup etnicznych wyposażonych w mniej lub bardziej odrębne kultury. Przeważnie jest to grupa większościowa i jedna lub więcej grup mniejszościowych. Uważam, że można wyróżnić trzy wymiary stosunków etnicznych:

⁴ A. Bertrand, *Basic Sociology*, Appleton-Century-Crofts, New York, 1973, p. 231-248.

⁵ Por. K. Kwaśniewski, *Zderzenie kultur*, PWN, Warszawa 1982. Praca m.in. zawiera omówienie wielu pojęć dotyczących wzajemnych relacji między kulturami, w tym kategorii kontaktu kulturowego, s. 7-54.

⁶ Por. R. Luhman i S. Gitman, *Race and Ethnic Relations: The Social and Political Experience of Minority Groups*, Belmont, California 1980, s. 122-153. Pomijam tutaj złożoną dyskusję, czy wyliczone koncepcje spełniają warunki teorii naukowej, czy też są jedynie ideologiami określonych większości lub mniejszości narodowych.

- wymiar wertykalny,
- wymiar horyzontalny (aspekt behawioralny),
- wymiar więzi i dystansów międzyetnicznych (aspekt psychologiczny).

Wymiar wertykalny dotyczy układu dominacji i podporządkowania między grupami etnicznymi. Przeważnie stosunki między grupami etnicznymi są jakoś uporządkowane i ustrukturalizowane. Wprawdzie zwykle wpływy poszczególnych kultur są wzajemne, ale zakres wpływu na ogół nie jest równoważny, w zasadzie nie występują sytuacje pełnego partnerstwa. Przeważnie grupy etniczne w państwie przybierają postać zhierarchizowaną w postaci zajmowania wyższego lub niższego miejsca na drabinie określonej różnymi kryteriami hierarchii społecznej. „Gdy w teoriach szeroko rozumianych stosunków kulturowych mówi się o kulturze dominującej, prawie nigdy nie chodzi o „kulturę statystycznej większości” społeczeństwa. Prawie zawsze chodzi o narzucanie znaczeń przez jedną zbiorowość innym zbiorowościom⁷.

Wymiar horyzontalny dotyczy pomiaru, w jakim stopniu badane grupy występują razem, czy oddzielnie? Dotyczy zachowań lub ich wskaźników, które potwierdzają istnienie lub brak jakiegoś rodzaju współdziałania lub konfliktu między badanymi grupami etnicznymi. Zwykle behawioralny wymiar stosunków międzygrupowych jest widoczny wówczas, kiedy grupy stają się zinstytucjonalizowane, kiedy można odnotować występowanie grup jako całości lub ich reprezentacji. Jaka jest instytucjonalna i nieinstytucjonalna struktura wyróżniająca poszczególne grupy etniczne? Im bardziej zaawansowany proces instytucjonalizacji grup etnicznych, tym bardziej stają się widoczne jako oddzielny podmiot życia zbiorowego. Proces upodmiotowienia grupy etnicznej, między innymi w postaci narastania tożsamości indywidualnej i zbiorowej, powstawania instytucji uzewnętrzniających uporządkowane funkcjonowanie grup etnicznych, powoduje ich wyodrębnienie jako oddzielnego podmiotu życia zbiorowego. W wymiarze horyzontalnym można badać usytuowanie poszczególnych grup etnicznych na continuum między ścisłym współdziałaniem, konfliktem oraz separacją, pełnym oddzieleniem etnicznym. Ustalenie stopnia zbliżenia lub oddalenia między grupami etnicznymi jest kwestią empiryczną do ustalenia w procesie badawczym.

Trzeci wymiar więzi i dystansów międzyetnicznych jest zespołem kryteriów o charakterze uzupełniającym wobec poprzednich. Może wobec tego być traktowany razem z dwoma poprzednimi lub autonomicznie słu-

⁷ Por. *Kultura dominująca jako kultura obca*, J. Mucha (red.), Oficyna Naukowa, Warszawa 1999, s. 50.

ząc do opisu charakteru więzi i dystansów międzyetnicznych, między innymi w postaci sympatii lub antypatii grupowych, do ustalenia stopnia przyciągania i odpychania między grupami etnicznymi.

2. Charakter międzyetnicznego współżycia na polskich pograniczach

Podstawą do określenia charakteru stosunków międzyetnicznych na badanych polskich pograniczach były odpowiedzi na pytanie, jak można najogólniej określić charakter współżycia między Polakami i Białorusinami (Ukraińcami, Kazachami, Rumunami) w miejscu zamieszkania.

Podstawowe typy odpowiedzi przedstawia tabela 1.

Z analiz wynika, że w badanych krajach zdecydowanie dominuje akomodacyjny typ międzyetnicznego współżycia.

W badaniach przyjęto, że stosunki akomodacji wyrażają się w zdaniu, że „tworzymy jedną wspólną społeczność, w której nie zwraca się uwagi na podziały narodowościowe, ważne są inne wspólne sprawy”. Można je wyróżnić w nawiązaniu do rozważań R. Parka, który przedstawił model stosunków międzyetnicznych w postaci dynamicznego układu od rywalizacji i konfliktu do akomodacji i asymilacji międzygrupowej⁸. Zwykle po etapie rywalizacji i konfliktów następuje wzajemne przystosowanie, jednostki i grupy społeczne sukcesywnie przystosowują się do nowo wytworzonych sytuacji. Akomodacja może przybierać postać dominacji i podporządkowania, kompromisu, tolerancji lub rozejmu.

Akomodacyjny charakter współżycia polega na przystosowaniu się do nowo powstałej sytuacji społeczno-kulturowej, politycznej itp. drogą wyłączenia ze stosunków wzajemnych tych spraw i problemów, które różnicują (antagonizują), przyzwyczajanie się do nich, przywiązanie do wartości wspólnych wiążących się przede wszystkim z zamieszkaniem w obrębie wspólnego państwa oraz posługiwaniem się wspólnym językiem regionalnym lub narodowym.

Na badanych pograniczach przedmiotem różnic są takie wartości, jak: religia, język ojczysty, przynależność narodowa, stosunek do terytorium, a więc wartości rdzenne poszczególnych kultur, wartości, ewentualne odejście od których przez asymilację jest trudne, a często w ogóle niemożliwe. W związku z tym w stosunkach codziennych najczęściej wytwarza się tolerancja funkcjonująca według zasady „żyj i pozwól żyć innym”. Akomodacyjnemu typowi międzyetnicznego współżycia sprzyjała bardzo re-

⁸ R. Park, *Race and Culture*. II, Free Press., Glencoe 1950, p. 424-427.

Tabela 1.

Charakter międzyetnicznego współżycia
na badanych pograniczach (%).

Lp	Jak Pan /i/ najogólniej określi współżycie między Polakami i większością narodową w Pana miejscu zamieszkania?	Państwo, autoidentyfikacja narodowa							
		Białoruś		Ukraina		Kazachstan		Rumunia	
		Polak	Białorusin	Polak	Ukrainiec	Polak	Kazach	Polak	Rumun
1	Stosunki akomodacji	80,9	76,7	58,5	65,3	11,1	61,6	42,4	63,3
2	Stosunki asymilacji	5,2	4,6	4,9	6,1	7,8	6,8	37,3	26,7
3	Stosunki separacji	2,6	1,2	4,9	2,0	5,6	0,0	1,7	0,0
4	Stosunki pluralizmu kulturowego (podziały pozytywne)	4,3	2,3	4,9	8,1	16,7	15,1	5,1	4,4
5	Stosunki rywalizacji (podziały negatywne)	14,8	12,8	26,8	18,4	56,7	21,9	13,6	7,8
6	Stosunki konfliktowe	0,0	1,2	0,0	0,0	12,2	1,4	1,7	0,0
7	Inne	0,0	0,0	0,0	0,0	2,2	0,0	0,0	0,0

Źródło: badania własne.

presyjna asymilacyjna polityka narodowościowa byłego ZSRR. Represjom podlegały szczególnie te wartości kulturowe, które różniły mieszkańców pogranicz.

Zdaniem Polaków najczęściej ten typ stosunków międzyetnicznych występuje na Białorusi oraz Ukrainie, nieco rzadziej w Rumunii oraz najrzadziej w Kazachstanie. Mimo upływu ponad 60 lat od czasów deportacji do Kazachstanu, zamieszkujący tam Polacy w większości nie są przystosowani do współżycia z Kazachami. Z kolei zdaniem narodowych większości typ akomodacyjny występuje najczęściej we wszystkich wyróżnionych krajach.

Na obszarze obecnej Białorusi i Ukrainy rosyjskość (ukraińskość lub białoruskość państwowa) nie stwarzała zbyt silnych przeszkód w utrzymywaniu się dotychczasowych dialektów i gwar wśród społeczności lokalnych tak wyznania rzymskokatolickiego, jak i prawosławnego. System realnego socjalizmu powodował ogromne podziały na centra i peryferie. Prawdopodobnie peryferyjność obszarów stanowiła ważną przyczynę niskiej skuteczności asymilacyjnej względem zamieszkających tam Polaków. Oznacza to przykładowo, że Republika Białoruska była raczej peryferyjną republiką w obrębie byłego Związku Radzieckiego, zaś obszary zamieszkałe przez polską mniejszość narodową były nadto peryferyjnym obszarem Białorusi. Wartości państwowe docierały tam poprzez „filtr” wartości społeczności lokalnych. W obrębie tradycyjnego ładu międzyetnicznego współżycia mieszkańów województwa grodzieńskiego w dużym stopniu zachowały się wartości polskie. Powodowane to było rzymskokatolickim wyznaniem dużej części mieszkańców często utożsamiających wyznanie z przynależnością do polskiej wspólnoty narodowej.

W badaniach asymilacyjny typ międzyetnicznego współżycia wyraża się w zdaniu: „jesteśmy świadomi różnicowań i większości wydają się nie akceptować takiego typu współżycia, w którym obie strony dokładają starań, aby nie uzewnętrzniać różnic kulturowych”. W każdym razie typ asymilacyjny nie uzyskał w badaniach znaczących wyborów. Jedynie wśród respondentów w Rumunii typ asymilacyjny okazał się bardzo znaczący. Na taki typ stosunków wskazało ponad 37% badanych Polaków oraz około 27% badanych Rumunów. W Rumunii utrzymuje się świadomość różnicowań kulturowych, ale jednocześnie głęboko została zasymilowana norma społeczna nakazująca żyć tak, aby różnice nie były widoczne. Troska o zachowanie społecznego ładu pojmowana jest tutaj często jako moralny nakaz nieujawniania swojej przynależności etnicznej. Przykładowo w mieście Seret pytania o przejawy różnicowania etnicznego były często odbierane jako pytania o konflikty wyznaniowo-etniczne.

Procesy asymilacyjne są długie i złożone. W nawiązaniu do typologii

M. Gordona⁹ można stwierdzić, że na badanych pograniczach procesy asymilacyjne osiągnęły zróżnicowane stopnie: od akulturacji, poprzez przejawy asymilacji strukturalnej do sytuacji asymilacji identyfikacyjnej (utożsamiania się z narodem asymilującym).

Ważnym wynikiem badań jest ewidentny fakt niskiej akceptacji asymilacyjnego typu międzyetnicznego współżycia. Jest to przejaw narastania podziałów narodowościowych, oczekiwań akceptacji respondentów jako członków poszczególnych grup i kategorii narodowych.

Trzeci typ, nieco rzadziej występujący na badanych pograniczach można określić jako typ podziałów negatywnych. Symbolizują go odpowiedzi, iż „podziały są widoczne, ale na ogół nie powoduje to sprzeczności i konfliktów narodowych”. Jeżeli podkreśla się te kwestie to taki układ stosunków etnicznych sprzyja kształtowaniu się rywalizacji międzyetnicznej. Taki typ stosunków, w których wyraźnie są wyodrębnione kulturowo (politycznie) dwie lub więcej grupy etniczne niemal nieuchronnie powoduje narastanie procesów rywalizacji między nimi o dobra ekonomiczne, władzę lub o poszerzenie (ograniczenie) pola funkcjonowania własnych lub innych wartości kulturowych. Grupy etniczne bowiem różnią się także interesami, które w sytuacji zaawansowanej artykulacji odrębności grupowych stają się podstawą rywalizacji międzygrupowej¹⁰.

Jest to sytuacja, w której jednostki lub grupy społeczne znajdują się pod systematyczną presją innych jednostek lub grup społecznych wraz z ich odmienną kulturą. W badaniach na ten typ stosunków wskazało relatywnie wielu respondentów. Prawdopodobnie jest to typ narastający, typ etapu transformacji systemowej. Narastająca otwartość stosunków społecznych powodowała wzrost oczekiwań otwartych postaw przynależności narodowej, w tym także w odniesieniu do mniejszości narodowych. Jednocześnie doświadczenia pierwszych lat przemian nie tylko nie usunęły, ale często nasiliły nieufność i obawy wśród mniejszości narodowych przed uzwnętrznieniem swojej przynależności narodowej.

Typ podziałów negatywnych najczęściej występuje wśród Polaków w Kazachstanie, gdzie z uwagi na widoczne różnice rasowe nie sposób ukryć swoją przynależność etniczną. Jest także wskazywany przez kilkanaście procent respondentów w pozostałych krajach.

Typ stosunków konfliktowych ilustrowały odpowiedzi, iż „podziały są tak widoczne, że czasami prowadzą do nieporozumień, a nawet konfliktów”. Jak wynika z danych zamieszczonych w tabeli 1 w opinii responden-

⁹ M. Gordon, *Assimilation in American Life*, Oxford University Press., New York 1964.

¹⁰ Por. A. Porębski, *Interes etniczny a interes państwowy. Casus reformatorski*, „Przegląd Polonijny” 1985 nr 3.

tów na badanych pograniczach stosunki o charakterze konfliktowym występują jedynie w Kazachstanie. Na ten typ stosunków wskazało 12,3% ogółu respondentów spośród polskiej mniejszości narodowej.

Typ pluralizmu kulturowego wyrażony został stwierdzeniem, że „podziały są widoczne, obserwuje się postawy wzajemnego zainteresowania, a nawet sympatii”. Jak wskazują doświadczenia innych krajów typ pluralizmu kulturowego na ogół nie stanowi wyboru ogółu mieszkańców pluralistycznego społeczeństwa. Jest przede wszystkim odpowiedzią grup mniejszościowych na zjawisko dominacji, aby przezwyciężyć (ograniczyć) zjawiska nadporządkowania (dominacji) grupy większościowej. Obejmuje świadomy polityczny wysiłek tak grup mniejszościowych jak i większościowych w kierunku podtrzymania i rozwijania ich etniczności drogą promocji kultur etnicznych, a także uzyskiwania wpływu na ekonomiczne i polityczne wartości społeczeństwa dominującego¹¹. Modelowo rzecz ujmując, są to takie stosunki, w obrębie których poszczególne grupy etniczne mają pełną możliwość, na gruncie stworzonych prawnie i zagwarantowanych publicznie, równych szans zachowania własnej tożsamości oraz pielęgnowania i rozwijania własnej kultury. Stosunki, w których dominuje przekonanie, iż pielęgnowanie kultur poszczególnych grup etnicznych jest wartością pozytywną, a więc w obrębie państwa sprzyja bogactwu kulturowemu całego społeczeństwa.

Typ pluralizmu kulturowego między przedstawicielami polskich mniejszości narodowych oraz poszczególnych większości aktualnie kształtuje się. Przesłanki jego realizacji znajdują się szczególnie w mikrostrukturach otwartych na współdziałanie, takich jak: małżeństwa mieszane, grupy towarzyskie, wsie mieszane oraz szczególnie te mieszane społeczności miejskie, gdzie mniejszość i większość znajdują się w proporcjach pozwalających (a nawet wymuszających) organizowanie pozytywnego współdziałania.

Kształtowaniu pluralizmu kulturowego sprzyjają pozytywne wzajemne nastawienia, nawiązania do tradycji polskiej tolerancji wyznaniowej, wspólne interesy. Utrudniają zaś utrzymujące się w świadomości społecznej, często interpretowane instrumentalnie zaszczości historyczne, stereotypy narodowościowe, mity oraz także różnicujące się interesy większości i mniejszości uzewnętrzniane w wielu formach zinstytucjonalizowanej działalności społecznej.

Bardzo rzadko wybierano takie rodzaje odpowiedzi, które wskazywałyby na występowanie zjawisk segregacji lub separatyzmu etnicznego

¹¹ R. Luhman i S. Gilman, *Race and Ethnic Relations: The Social and Political Experience of Minority Groups*, Wadsworth Publishing Company, Belmont, California 1980, p. 145.

(„przedstawiciele obu narodów prowadzą oddzielne życie codzienne”). Zjawiska segregacji (różne rodzaje oddzielania grupy mniejszościowej przez grupę dominującą) oraz separatyzmu (różne formy oddzielania się grupy mniejszościowej od grupy dominującej) nieodłącznie wiążą się ze stosowaniem zasady nacjonalistycznej w rozumieniu jej przez E. Gellnera. „Nacjonalizm – według E. Gellnera – to jedna z teorii politycznego legitymizmu, który żąda, by granice etniczne nie przecinały się z granicami politycznymi”¹².

Zarówno postawy segregacji, jak i separatyzmu etnicznego są rzadkie i wobec tego nie stanowią znaczącego typu stosunków międzyetnicznych.

Z wypowiedzi wynika, że na badanych pograniczach rzadko występują skrajne przykłady zarówno negatywnych (separatyzmu, segregacji) jak i pozytywnych typów międzyetnicznego współżycia (pluralizm kulturowy). Dominuje typ akomodacyjny oraz asymilacyjny, który w dłuższej perspektywie wytworzył pewien typ społecznego ładu symbolizowanego na co dzień brakiem konfliktów etnicznych oraz często zaawansowanym współdziałaniem. Wytworzony ład międzyetnicznego współżycia oparty był na wspólnym posługiwaniu się wartościami kultur lokalnych oraz na świadomości istnienia zjawiska podporządkowania wielkiemu państwu. Taki ład mógł utrzymywać się w warunkach występowania w dużym stopniu tradycyjnych społeczności lokalnych przywiązanych do „ojczyzny prywatnej”, o wyraźnej przewadze tożsamości wyznaniowej w stosunku do narodowej.

Uważam, że przynajmniej trzy podstawowe czynniki stanowią przesłanki do antycypacji zmian dotychczasowej „ciszy etnicznej” na badanych pograniczach. Rozpad Związku Radzieckiego i powstanie suwerennych nowych państw, w których budowa suwerennego państwa narodowego stała się podstawową wartością państwową, a która wiąże się z koniecznością wprowadzenia nowego typu stosunków narodowościowych w obrębie państw. Następnie jest wyznaczana przez rosnącą podmiotowość mniejszości narodowych oraz przez zainteresowanie i wspomaganie mniejszości narodowych przez ich „zagraniczne ojczyzny”.

Mimo że wyróżnione przesłanki funkcjonują przynajmniej od początku lat dziewięćdziesiątych, to nadal obserwuje się tam pozytywnie wartościowaną „ciszę etniczną”. Jedną z przyczyn „ciszy etnicznej” na badanych pograniczach jest proces sukcesywnego narastania sfery wolności wobec mniejszości narodowych równoległe do kształtowania się świadomości narodowej mieszkańców.

Z dużym prawdopodobieństwem można antycypować, że dotychczasowe typy międzyetnicznego współżycia utrzymają się jedynie do czasów,

¹² E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, PIW, Warszawa 1991, s. 9.

kiedy przedstawiciele większości jeszcze będą podzielać pogląd, że państwo powinno obejmować społeczeństwo jednolite etnicznie zaś mniejszości powinny w różnym stopniu dostosowywać się do większości, a mniejszości narodowe z różnych powodów nie będą mogły takim przekonaniom skutecznie się przeciwstawiać.

Obecnie oba wyróżnione główne typy międzyetnicznego współżycia na ogół zabezpieczają spokój i ład społeczny. Nie gwarantują jednak ładu perspektywicznego. Dotychczasowe typy międzyetnicznego współżycia wyczerpują swoje możliwości utrzymania społecznego ładu na pograniczach. W przyszłości w coraz większym stopniu utrudniać będą proces kształtowania się mniejszościowych tożsamości narodowych. Nie gwarantują także żadnych liczących się mechanizmów ochronnych w ewentualnych sytuacjach konfliktowych, kiedy status mniejszości narodowych byłby zagrożony.

W warunkach badanych pogranicz polskich wyczerpały się możliwości (żywiłowego kształtowania) stosunków międzykulturowych między mniejszościami polskimi oraz większościami narodowymi. Wobec tego istnieje obiektywna potrzeba sterowania ukształtowanym zróżnicowaniem kulturowym według współczesnych reguł demokratycznych. Wyrazem takiej diagnozy są przejawy konfliktów narodowościowych na badanych obszarach, konfliktów w małym stopniu ujawnianych wprost, ale zauważalnych w pytaniach typu pośredniego. Niewątpliwie będą one ewoluować w kierunku umacniania postaw narodowych, co także spowoduje konieczność budowania ładu opartego na zasadzie pluralizmu kulturowego.

3. Kierunki zapobiegania konfliktom narodowościowym

W społecznościach lokalnych ukształtowało się wiele form unikania konfliktów oraz pozytywnego międzyetnicznego współżycia. Należą do nich szczególnie: unikanie zajmowania się sprawami narodowościowymi, zamykanie się we własnych grupach wówczas, kiedy zachowania obejmują sprawy etniczne, podkreślanie wspólnej przynależności państwowej, wspólnoty pracy, wspólnej przynależności do chrześcijaństwa niezależnie od różnic wyznaniowych, eksponowanie wartości indywidualnego człowieka, a przede wszystkim świadomość zamieszkiwania we wspólnych miejscowościach i społecznościach lokalnych.

Potrzeba badań konfliktów występujących na pograniczach wynika przede wszystkim z faktu kumulowania się tam różnych form sytuacji

mniejszościowych, a więc zjawisk dominacji i podporządkowania. Studia nad nimi mogą stanowić przesłanki do opinii na temat stopnia otwartości całego społeczeństwa.

Zdaniem K. Kwaśniewskiego „za konflikt etniczny sensu stricto uznać można taki ostateczny, gwałtowny rezultat opozycji międzygrupowej, którego stronami są narody (grupy etniczne) i w którym bardziej niż o posiadanie, władzę lub informację chodzi o tożsamość kulturową stron”¹³.

Zakładam, że konflikt etniczny wynika z odmiennej tożsamości etniczno-kulturowej mieszkańców oraz z odmiennych interesów etnicznych. Przejawia się zaś w złożonych działaniach mających miejsce między grupą większościową (dominującą) oraz mniejszościową (podporządkowaną). W pracy odróżniam przesłanki konfliktów etnicznych (przyczyny i uwarunkowania konfliktów etnicznych, sprzeczności) oraz konflikty etniczne (przebieg, działania w następstwie sprzeczności).

Przesłankami konfliktów etnicznych są m. in. rozbieżności między rozumieniem narodu etnicznego i politycznego, rozbieżne ideologie między-etnicznego współżycia, wymieszanie w społecznej świadomości kryteriów i wskaźników przynależności narodowej, zjawiska naznaczania etnicznego, przejawy fundamentalizmów religijnych, etnicznych i inne.

Zdefiniowanie przesłanek konfliktów etnicznych jest bardzo złożone. W społecznej świadomości często odzwierciedlają się one w postaci postaw niechęci wobec tych, z którymi mogą lub pozostają w konflikcie. Często w badaniach na pytanie postawione wprost, czy występują konflikty społeczne, uzyskuje się mało wyczerpujące odpowiedzi.

Dlatego też w badaniach, które przeprowadziłem, zastosowano technikę sondowania ostrego. Przyjęto założenie, że na analizowanych obszarach występują przejawy niechęci wobec mniejszości narodowych. W związku z tym sformułowano następujące pytanie: „Spotyka się opinie, że w waszym regionie utrzymują się postawy niechęci wobec mniejszości narodowych. Jeżeli tak, to skąd się one biorą?”

Bezwzględna większość Polaków i Rumunów na pograniczu rumuńsko-polskim, Kazachów na pograniczu kazachsko-polskim, Ukraińców na pograniczu ukraińsko-polskim oraz Białorusinów na pograniczu białorusko-polskim stwierdziła, że nie występują tam niechęci wobec mniejszości narodowych. Jednocześnie pozostali respondenci w różny sposób wyjaśniali, skąd się biorą niechęci wobec mniejszości narodowych. Tutaj oznacza to jedynie, że na badanych pograniczach występują zjawiska niechęci wobec mniejszości narodowych.

¹³ K. Kwaśniewski, *Konflikt etniczny*, „Sprawy Narodowościowe”, Poznań 1994, z. 1, t. III, s. 52.

Tabela 2.

Źródła niechęci wobec mniejszości narodowych (%)

L p	Skąd się biorą postawy niechęci wobec mniejszości narodowych?	Państwo, autoidentyfikacja narodowa							
		Białoruś		Ukraina		Kazachstan		Rumunia	
		Polak	Białorusin	Polak	Ukrainiec	Polak	Kazach	Polak	Rumun
1	Z poczucia krzywd doznanych przez większość od innych narodów	7,8	9,3	4,9	10,2	4,4	5,5	5,1	1,1
2	Z odmienności religii i obyczajów tych grup	6,1	3,5	53,6	16,3	7,8	1,4	10,7	3,3
3	Z posiadania przez mniejszości zbyt dużych wpływów i majątku	0,8	1,2	0,0	2,0	2,2	0,0	1,7	3,3
4	Z tego, że mniejszości same izolują się od otoczenia	0,8	1,2	2,4	0,0	7,8	2,7	0,0	5,6
5	Z poczucia jedności narodowej wśród większości	1,7	0,0	2,4	0,0	14,4	1,4	3,4	1,1
6	Z tych samych powodów, co i w innych krajach, w których wybuchają konflikty narodowościowe	36,5	24,4	12,2	20,4	30,0	5,5	3,4	12,2
7	Tutaj nie ma niechęci wobec mniejszości narodowych	48,7	59,3	34,2	57,1	33,3	79,5	84,8	74,4
8	Inne.....	0,8	2,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,2

Źródło: badania własne.

Postaw niechęci wobec mniejszości narodowych częściej doświadczają przedstawiciele mniejszości niż większości narodowych. Przedstawiciele większości mogą bowiem często ich nie zauważać lub nie rozumieć. Zdarza się i tak, że pewne kulturowe wzory zachowań wyuczone i traktowane jako normalne w środowisku jednolitym etnicznie, mogą być odbierane jako negatywne w środowiskach mieszanych.

Zdaniem relatywnej większości respondentów badanych pogranicz podstawowe źródła niechęci większości wobec mniejszości narodowych wynikają z tych samych powodów, co i w innych krajach, w których występują konflikty narodowościowe. Najczęściej przyczyny dotyczą lub przynajmniej wiążą się z odmiennością religijną i narodową mieszkańców. Częściej opinii tego typu wypowiadają przedstawiciele polskich mniejszości narodowych. Jeżeli zdaniem respondentów sama odmienność kulturowa mniejszości i większości narodowych stanowi podstawę do wyrażania niechęci wobec mniejszości narodowych, to oznacza, że nie umiemy, nie jesteśmy przygotowani do współżycia w społecznościach mieszanych etnicznie.

W drugiej kolejności postawy niechęci wobec mniejszości narodowych wynikają z poczucia krzywd doznanych przez większośći narodowe (ankieterzy byli przygotowani, aby używać właściwej nazwy narodowej zgodnie z wcześniej przedstawioną tożsamością narodową respondentów – A. S.) ze strony innych narodów.

Poczucie krzywdy zwykle jest istotnym czynnikiem mobilizacji (kształtowania się) poczucia odrębności i związanej z tym świadomości narodowej.

Istnienie znacznego odsetka osób podzielających opinię, że postawy niechęci wobec mniejszości narodowych wynikają z poczucia krzywd doznanych od przedstawicieli innych narodów świadczą o tym, że wielu respondentów *implicitie* akceptuje zasadę odpowiedzialności poszczególnych osób za działalność całej grupy narodowej w przeszłości lub obecnie. Przypisywanie poszczególnym osobom odpowiedzialności za określoną działalność całej grupy narodowej, do której są przypisywane, jest istotnym źródłem konfliktów etnicznych na badanych pograniczach.

Ważnym źródłem niechęci wobec mniejszości narodowych na pograniczu polsko-kazachskim (częściej zdaniem Polaków niż Kazachów) jest poczucie wyższości narodowej Kazachów względem innych narodów i mniejszości narodowych, a także poczucie jedności narodowej.

Na badanych pograniczach na ogół mamy do czynienia z niskim stopniem niechęci wobec mniejszości narodowych.

Wyróżnione przesłanki konfliktów etnicznych są ze sobą powiązane. Dopiero łącznie tworzą określoną całość, która może stać się przedmio-

Tabela 3.

Działania na rzecz zapobiegania konfliktom narodowościowym (%).

L p	Jak Pana /i/ zdaniem można skutecznie zapobiegać konfliktom narodowym?	Państwo, autoidentyfikacja narodowa							
		Białoruś		Ukraina		Kazachstan		Rumunia	
		Polak	Białorusin	Polak	Ukrainiec	Polak	Kazach	Polak	Rumun
1	Popieranie procesów przy stosowaniu się mniejszości do otoczenia większości	30,4	22,1	2,4	20,4	14,4	37,5	15,2	21,1
2	Kształtowanie w szkole postaw poszanowania wobec mniejszości	55,6	57,0	92,7	85,7	50,0	42,2	61,0	54,4
3	Stworzenie mniejszości autonomii terytorialnej	1,7	3,5	0,0	0,0	2,2	0,0	0,0	0,0
4	Ustanowienie kar za wszelkie przejawy agresji o podłożu narodowościowym	15,6	13,5	2,4	4,1	20,0	19,4	16,9	14,4
5	Zagwarantowanie mniejszości praw obywatelskich	36,5	20,9	26,8	26,5	34,4	31,6	44,1	61,1
6	Ograniczenie kontaktów między większością i mniejszością	0,0	1,2	0,0	0,0	2,2	0,0	0,0	0,0
7	Nie widzę skutecznych sposobów zapobiegania konfliktom narodowym	0,9	4,6	0,0	6,1	17,8	27,6	3,3	4,4
8	Inne	0,0	0,0	0,0	0,0	2,2	25,0	3,3	2,2

Źródło: badania własne.

tem działań zmierzających do zapobiegania konfliktom etnicznym bądź do ich rozwiązania.

W badaniach interesowano się, jak – zdaniem respondentów – można skutecznie zapobiegać konfliktom narodowościowym, niezależnie od tego, że obecnie nie stanowią one zasadniczego problemu społecznego na badanych obszarach.

Z przedstawionej tabeli wynika przynajmniej kilka zasadniczych wniosków do działań na rzecz zapobiegania konfliktom narodowościowym. Zdaniem respondentów skutecznym sposobem jest wdrażanie zasad pluralizmu kulturowego poprzez:

- kształtowanie w szkole postaw poszanowania wobec mniejszości (działania wychowawcze);
- zagwarantowanie mniejszości należnych im praw obywatelskich (działania polityczno-prawne).

Natomiast w trzeciej kolejności podstawowymi sposobami zapobiegania konfliktom narodowościowym jest popieranie procesów przystosowania się mniejszości do większościowego otoczenia (działania asymilacyjno-akomodacyjne).

Cechą charakterystyczną jest zdecydowana przewaga postaw optymizmu w stosunku do postaw pesymizmu w zakresie zapobiegania konfliktom narodowościowym. Poza pograniczem kazachsko-polskim jedynie nieznaczny odsetek respondentów wyraził opinie, że nie widzi skutecznych sposobów zapobiegania konfliktom narodowościowym. Podobnie oświadczają przedstawiciele większości narodowych.

Przedstawiciele mniejszości narodowych nieco częściej domagają się działań wychowawczych w szkole oraz w większym stopniu oczekują zagwarantowania mniejszościom należnych im praw jako skutecznych sposobów zapobiegania konfliktom narodowościowym.

Przedstawiciele większości narodowych nieco częściej wskazują, że skutecznym sposobem zapobiegania konfliktom narodowościowym jest wdrażanie działań adaptacyjno-asymilacyjnych, w wyniku których mniejszości zostaną przystosowane do życia w otoczeniu większości narodowych.

Od kilku do kilkunastu procent ogółu respondentów jest zwolennikami stosowania represji za wszelkie przejawy agresji o podłożu narodowościowym (czynnik represyjny).

Wraz z wykształceniem wzrasta odsetek osób wskazujących na procesy wychowawcze oraz na regulacje polityczno-prawne jako na skuteczne sposoby zapobiegania konfliktom narodowościowym obniżają się zaś wskazania na działania represyjne.

Wraz z wiekiem obniża się częstość wyborów czynników wychowawczych i polityczno-prawnych, wzrastają zaś przekonania, że skuteczne

mogą być także działania represyjne oraz akomodacyjno-asymilacyjne.

Odpowiedzi na pytanie o skuteczne kierunki zapobiegania konfliktom narodowościowym podkreślają szczególne znaczenie edukacji międzykulturowej.

Określenie miejsca edukacji międzykulturowej w społeczeństwie powinno być skorelowane z typami społeczeństw. Jeżeli wyróżnimy typ społeczeństwa zróżnicowanego kulturowo, pluralistycznego oraz wielokulturowego, to zasadnicza rola edukacji międzykulturowej występuje na etapie społeczeństwa zróżnicowanego kulturowo. Moim zdaniem, aby traktować o zróżnicowaniu kulturowym należałoby wprowadzić elementarne zasady tolerancji kulturowej. Zasad tolerancji raczej nie można wprowadzić w sposób żywiołowy. Do tego służy system edukacyjny.

Ze zróżnicowaniem kulturowym mamy do czynienia wówczas, kiedy w jednym społeczeństwie zamieszkują dwie i więcej grup lub kategorii kulturowych oraz stworzone są warunki ku temu, aby każda z nich w jakiś sposób mogła podtrzymywać swoje wartości kulturowe. Nie zawsze zróżnicowanie kulturowe jest widoczną cechą społeczeństwa. Uzewnętrznia się ono przede wszystkim w procesach narastania sfery wolności i demokracji.

Na tym etapie rozpadają się społeczności tradycyjne oraz społeczeństwa autorytarne promujące stosunki akomodacyjno-asymilacyjne. Na tym etapie zadaniem państwa jest przede wszystkim tworzenie warunków do upowszechniania postaw szacunku i tolerancji względem innych kultur poprzez określone reformy systemu edukacji, tworzenie specjalistycznych instytucji, kształtowanie opinii społecznej.

Z punktu widzenia społeczeństwa wszystkie grupy kulturowe powinny zostać rozpoznane, uwzględnione oraz respektowane w działaniach społecznych. Istniejące zróżnicowanie kulturowe powinno być podtrzymywane przez różne instytucje społeczne. Realizowana edukacja międzykulturowa w połączeniu z celowymi działaniami państwa i inne działania mogą doprowadzić w perspektywie do ukształtowania się społeczeństwa pluralistycznego.

Pluralizm kulturowy służy do określenia sytuacji społecznej, w której grupa dominująca wyraża przyzwolenie na rozwój kultur mniejszościowych, stwarza warunki do ich partnerskiego rozwoju (wolność i równość kultur mniejszościowych) w połączeniu z wysiłkiem mniejszościowych grup kulturowych w kierunku rozwijania własnych kultur¹⁴.

Przejście od społeczeństwa zróżnicowanego kulturowo do społeczeń-

¹⁴ Por. R. Luhman, S. Gilman, *Race and Ethnic Relations*, Belmont, California 1980, p. 145-147.

stwa pluralistycznego stwarza zagrożenia, jest kosztowne społecznie, ale stwarza także ogromne nadzieje i perspektywiczne korzyści.

Korzyści wiążą się przede wszystkim z usunięciem ze stosunków międzyludzkich zjawisk dyskryminacji, nierówności, predestynacji kulturowej. Wiążą się także ze stworzeniem równych szans dla wszystkich kultur mniejszościowych, wzmacniają przez to siłę ekonomiczną społeczeństwa, przenoszą reguły demokracji do sfery kulturowej nadając jej pełniejsze znaczenie.

Warto szczególnie podkreślić, że demokratyzacja w sferze kulturowej dowartościowuje kultury mniejszościowe, wzmacnia siłę ekonomiczną całego społeczeństwa.

Uważam, że badane społeczeństwa stają się zróżnicowane kulturowo. Oznacza to między innymi, że wewnątrz nich tworzone są prawno-polityczne, a także coraz bardziej społeczne warunki do otwartego i partnerskiego funkcjonowania zamieszkujących tam mniejszości narodowych, w tym także mniejszości polskich.